

Azərbaycanlıların soyqırımı: Şamaxıda mart qırğınları

Azərbaycan torpaqlarında "böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq istəyən erməni millətçilərinin 1918-ci ildə bütün ölkə hüduqlarında həyata keçirdikləri cinayətəkar əməlləri sırasında öz miqyasına, qurbanların sayına və vurduğu maddi-mənəvi ziyanın ölçüsünə görə Şamaxı qırğınları ayrıca yer tutur. İndiki Şamaxı, Ağsu, İsmayilli, Qobustan və Hacıqabul rayonlarının ərazilərini əhatə edən Şamaxı qəzasında 1917-ci ilin əvvəllərində, Şamaxı şəhəri də daxil olmaqla, 161552 nəfər əhali yaşayırdı. Onların 72,8 faizini müsəlmanlar, 13,8 faizini ermənilər, 12 faizini ruslar (o cümlədən, sektantlar-molokanlar), qalan əhalini isə dağ xalqlarının nümayəndələri və yəhudilər təşkil edirdi. Şamaxı şəhərinin özünün 27752 nəfər əhalisinin 21127 nəfəri müsəlman, 4534-ü erməni, 1737-si rus, 214-ü Qafqaz dağlıları, 136 nəfəri isə yəhudilərdən ibarət idi. Əhalinin bu etnik-dini nisbəti tam mənəsi ilə müsəlman əhalinin xeyrinə olsa da, qəzanın və şəhərin inzibati-idarəçilik sistemində rusların, eləcə də bütün idarə strukturlarında geniş təmsil olunan və mühüm postları tutan ermənilərin mövqeyi daha yüksək idi. Şamaxı şəhərinin şərti olaraq iki hissəyə bölünməsi, Aşağı, yaxud Müsəlman hissəsi adlanan məhəllələrdə yalnız azərbaycanlıların, özü də əsasən kasıb təbəqələrin yaşaması, Yuxarı və ya Erməni hissəsində isə erməni, rus və yəhudilərin, qismən də zəngin azərbaycanlıların məskunlaşması şəhərin etnik baxımdan özünəməxsusluğunu göstərirdi. Bu iki hissə arasında - mərkəzdə isə Piran-Şirvan adlanan və yalnız kübar və imkanlı təbəqələrə məxsus azərbaycanlıların mülklərindən ibarət ən abad yaşayış massivi yerləşirdi və Şamaxının idarəçiliyində təmsil olunan azərbaycanlı xadimlərin məhz burada yaşaması şəhərin iki hissəsi arasında olan fərqi sanki bir qədər tənzimləyirdi.

Rusiyada çarizmin devrilməsi, daha sonra bolşeviklər tərəfindən hakimiyyət çevrilişi nəticəsində bütün Cənubi Qafqaz regionunda olduğu kimi, Bakı quberniyasına daxil olan Şamaxı qəzasında da idarə-struktur dəyişiklikləri baş verir, nəticədə şəhər başçısı, Şamaxı Şəhər Duması, qəza komissarı kimi vəzifələri azərbaycanlılar tuturlar. Eyni zamanda, şəhərin və qəzanın ictimai-siyasi həyatı nəzərəcarpacaq dərəcədə canlanır, qəzanın, demək olar ki, bütün əsas xalqlarının nümayəndələri öz milli təşkilatlarını yaradırlar. Şamaxının müsəlman əhalisi ermənilərin müsəlmanlara qarşı rəftarının açıq-aydın dəyişməyə başladığını, saymazlıq, həqarət, təhqir kimi halların artdığını görsələr də, ilk vaxtlar bunun səbəbini anlamırlar. Şamaxıda fəaliyyət göstərən müsəlman, erməni milli şuraları və Rus Cəmiyyəti Komitəsi ölkədə baş verən qarışıqlıq və hərc-mərclik şəraitində əmin-amanlığı saxlamağa çalışır. Lakin 1918-ci ilin əvvəllərindən qəzada iqtisadi problemlərin güc toplanması, xüsusilə ərzaq məhsullarının qıtlığı və aclığın başlanması nəticəsində Şamaxı cəmiyyətində hökm sürən nisbi sakitlik narazılıq və gərginliklə əvəz olunur. Qəzanın ərzaqla təminatının pozulmasında Şamaxı Ərzaq Komitəsinin komissarı Atabekyanın əli olduğu faktı aşkar edildikdə bu gərginlik daha da artır. Müsəlman xadimləri, o cümlədən İcraiyyə Komitəsinin üzvü, tanınmış şair və müəllim Abbas Səhhət Atabekyanın hərəkətini açıq-aydın təxribat adlandırır. Atabekyanın tutduğu vəzifədən azad edilməsi qəzanın erməni əhalisinin müsəlmanlara qarşı artıq gizlətmək istəmədikləri düşmənçilik hissələrini gücləndirir. Erməni Milli Şurası və "Daşnaksütyun" partiyasının yerli təşkilatı azərbaycanlıların geniş təmsil olunduqları şəhər hakimiyyətinə yönəlmiş məqsədyönlü şantaj və böhtan kampaniyasını qızıdırır, müsəlmanların tezliklə qəzanın xristian əhalisinə qarşı çıxış edəcəkləri barədə şayiələr yaymaqla rus-molokan əhalisini də bu təxribatlara sövq edirlər. Müsəlman və xristian əhali arasında ilk açıq münaqişə artıq 1917-ci ilin sonlarında - Şamaxıda yerləşən rus hərbi qarnizonunun şəhəri tərk edərkən silah və sursat anbarını ermənilərə təhvil verməsi və ermənilərin milis dəstələri adı altında hərbi qarnizon yaratması ilə başlayır. İcraiyyə Komitəsinin azərbaycanlı üzvləri bu özbaşınalığa qarşı çıxdıqda ermənilər azərbaycanlıların müharibədə iştirak etmədiyini bəhanə edərək yalnız molokanları hərbi qarnizona buraxacaqlarını bildirirlər. Müsəlmanlar azərbaycanlıların da bu qarnizona daxil edilməyinə müvəffəq olsalar da, qarşıdurma nəinki səngiyir, əksinə, Bakıdan Şamaxının erməni kəndlərinə fasiləsiz olaraq silah-sursat göndərildiyi haqda məlumatlar nəticəsində getdikcə daha kəskin xarakter alır. Qəza komissarı Azad bəy Qocamanbəyov, şəhər başçısı Teymur bəy Xudaverdiyev, dini rəhbərlər - axund, müfti və digər nüfuzlu azərbaycanlıların müsəlman və erməni əhali arasında əvvəlki dinc qonşuluq və mehribanlıq əlaqələrini bərpa etmək sahəsində gördükləri tədbirlər, o cümlədən erməni xadimləri ilə birgə keçirilən müzakirə və yığıncaqlar bir nəticə vermir. Qəzada yaşayan xalqlar arasında sülhün qorunması üçün azərbaycanlıların təklifi ilə yaradılan və şəhərin hər üç icmasının nümayəndələrinin daxil olduğu Şamaxı Millətlərarası Şurasının fəaliyyəti tezliklə ermənilərin məkrli siyasəti sayəsində heçə endirilir. Ermənilərin açıq-aydın silahlandığı faktını gizlətmək artıq mümkün olmadıqda erməni xadimləri bunun müsəlmanlara qarşı yönəlmədiyini, yalnız qəzanın xristian əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi güddüyünü iddia edirlər.

1918-ci ilin əvvəllərində şəhərin müsəlman əhalisi Şamaxı ermənilərinin fəal surətdə öz evlərini və əmlaklarını sataraq başqa yerlərə, xüsusilə qəzanın erməni kəndlərinə köçdüklərini, Mədrəsə, Sagiyan və digər erməni kəndlərinin silahlı erməni əsgərlərlə və hərbi sursatla möhkəmləndirildiyini müşahidə edirlər. Böyük həyəcan və təşviş doğuran bu hallar Bakıdakı Azərbaycan Milli Şurasının və müxtəlif müsəlman təşkilatlarının üzvləri, Bakıda yaşayan şamaxılılardan gələn yeni-yeni məlumatlarla təsdiqlənir. 1918-ci ilin yanvar ayında tanınmış ictimai-siyasi xadim İsa bəy Aşurbəyov şamaxılı Məmməd Əli bəy Veysovu Bakıdan Şamaxıya erməni kəndliləri arasında paylanmaq üçün 12 furqondan ibarət müxtəlif silah-sursat karvanının göndərildiyi barədə xəbərdar edir. Şamaxı Millətlərarası Şurasının erməni üzvləri ilə həmin furqonlardan heç olmasa ikisinin silahlarını müsəlman kəndlilərə paylamaq barədə razılıq əldə etmiş azərbaycanlı xadimlər karvana hücum edərək silahları ələ keçirmək istəyən ətraf müsəlman kəndlərinin sakinlərini bu fikirdən daşıdırsalar da, nəticədə silah dolu furqonların nə qarşısını, nə də bir hissəsini almaq mümkün olur. Silahlar öz ünvanlarına - erməni və molokan kəndlərinə çatdırılır.

Bu epizod 1917-ci ilin sonlarından başlayaraq Şamaxı qəzasının erməni və molokan kəndlərinin məqsədyönlü surətdə silahlandırıldığı göstərən onlarla faktın biri idi. Silahların Bakıdan Erməni Milli Şurası tərəfindən, "Daşnaksütyun" partiyasının yaxından iştirakı ilə göndərildiyi də məlum idi. Qəzanın azərbaycanlı rəhbərləri bütün bu silahların gec-tez müsəlman əhaliyə qarşı yönələcəyini başa düşsələr də, bu məsələləri tənzimləmək iqtidarında deyildilər. Həmin dövr Azərbaycan milli qüvvələrinin nəinki qəzalardakı müsəlman əhalini silahlandırmaq, hətta yaratmaqda olduqları Azərbaycan Ordusunu lazımı silah-sursatla təmin etmək imkanları son dərəcə məhdud idi. 1917-ci ildə rus ordusu Qafqazdan çıxdıqdan sonra bu ordudan qalan bütün əmlak bölüşdürülərkən azərbaycanlıların rus ordusunda xidmət etmədiklərini bəhanə edən Zaqafqaziya hökumətinin gürcü və erməni nümayəndələri Azərbaycan əhalisinin silah payını verməkdən imtina etmişdilər. Hətta Bakı quberniyasının hökumət milisi üçün 500 tüfəng almaq xahişi də rədd olunmuşdu (Bakıdakı erməni təşkilatlarına silah müxtəlif adlar altında, həmçinin Petroqraddan, rus ordusunda xidmət edən yüksək rütbəli erməni hərbiçiləri tərəfindən göndərilirdi). Zaqafqaziya Seyminin və hökumətinin azərbaycanlı nümayəndələrinin bu məsələ ilə bağlı ısrarlı tələbləri qarşısında onlara Türkiyə-Qafqaz cəbhəsindən qayıdan rus hərbi əşelonlarını tərksilah etmək təklif olunmuşdu. Bu tərksilah əməliyyatlarının biri 1918-ci il yanvarın 8-10-da Şamaxor stansiyası yaxınlığında silahlı qarşıdurma və hər iki tərəfdən çoxsaylı itkilərlə nəticələnmiş, silahlarını vermək istəməyən rus hərbiçilərinin Bakıda mart hadisələri zamanı azərbaycanlılara qarşı vuruşlarda iştirakını şərtləndirmişdi.

1917-ci ilin sonlarından başlayaraq cəbhədən döən erməni və rus, eləcə də molokan əsgərlərinin dinc həyata qayıtmayaraq Bakıda təşkil olunan erməni və Qırmızı ordu sıralarına cəlb olunması tam sürətlə gedirdi və bu hərbi birləşmələrin bir hissəsi regionlara, o cümlədən Şamaxı qəzasına göndərilirdi. 1918-ci il fevral ayının ortalarında Şamaxıdakı müsəlman və erməni milli şuraları Bakıdan keçmiş erməni əsgərlərindən ibarət dəstənin Şamaxıya göndərildiyi və onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi barədə teleqramlar alır. Müsəlmanlardan fərqli olaraq, erməni şurasına həmin dəstənin silahla dolu nəqliyyat vasitələrini müşayiət etdiyi və hansı yolla gəldiyi xəbər verilir. Dəstənin marşrutunu bilməyən Azərbaycan Milli Komitəsi Kürdəmir və Mərzədəki bölmələrinə diqqətli olmağı və hər hansı münaqişəyə yol verməməyi tapşırır.

Nəticədə məlum olur ki, dəstə bu yolların heç biri ilə hərəkət etməyərək Kürdəmirə çatmamış Padar yarımstansiyasında qatardan enir və müşayiət etdiyi silah karvanları diqqəti cəlb etməsin deyərək çöllüklə erməni dağ kəndinə yönəlir. Lakin dəstənin yolda təsadüfən rast gəldikləri iki çobanı - Qəşəd kənd sakinlərini öldürməsi xəbəri yaxınlıqdakı Bico kəndinə çatır. Bicolular İran tərəfdən köçəri şahsevən tayfalarının kəndə hücum etməyə hazırlaşdığını düşünərək kəndin girəcəyindəki səngərlərdə pusqu qurur və bir neçə ağsaqqalını danışıqlar aparmaq üçün dəstənin qabağına göndərirlər. Ağsaqqallar geri qayıtmır, erməni dəstəsi isə kəndə yaxınlaşır. Bu zaman səngərdəki kəndlilərin havaya atdığı bir neçə tüfəng atəşinə erməni dəstəsi topdan atəşlə cavab verir. On nəfərdən artıq bicolunun dərhal həlak olması kəndin bütün kişilərinin səngərlərə girməsinə və atışmanın başlanmasına səbəb olur. Hər iki tərəfdən itkilər verilsə də, erməni dəstəsi silahlarla birlikdə kənddən uzaqlaşmağa müvəffəq olur.

Bico hadisələri Şamaxının müsəlman və erməni əhalisi arasında ilk silahlı münaqişə sayıla bilər. Hətta 1905-1907-ci illərdə Cənubi Qafqazın bir çox şəhər və kəndlərində erməni-müsəlman qarşıdurması baş verəndə Şamaxının müsəlman əhalisi, say və güc sarıdan qat-qat üstün olmalarına baxmayaraq ermənilərə qarşı çıxış etməmişdilər və bu məqamı həmişə qeyd edirdilər. Təsadüfi deyil ki, Bico kəndlilərinin öldürülməsindən hiddətlənən qəzanın bütün azərbaycanlı cəmiyyəti öz nümayəndələrindən qətiyyətli addımlar görməyi tələb edir. Şamaxının erməni əhalisi üçün də bu cür münaqişələr arzuolunmaz idi, çünki azərbaycanlıları cavab tədbirləri görməyə vadar edir, ən başlıcası, "qəfildən hücum" amilini heç endirirdi. Odur ki, hər iki icmanın rəhbərləri bu hadisəni ciddi müzakirə edərək bir də belə hallara yol

verməmək barədə razılıq əldə edirlər. Azərbaycanlı rəhbərlər bu dəfə də müsəlman əhalini sakitləşdirə və hər hansı hücumlardan çəkindirə bilir.

Lakin istər azərbaycanlı, istər erməni cəmiyyətləri arasında gərginlik azalmırdı. Öz soydaşlarının niyyətlərindən az-çox məlumatı olan sadə ermənilər təsadüfən ağızdan qaçırmaqla, bəzən də açıq şəkildə tanış azərbaycanlılara qarşıda "böyük hadisələrin", "zəlzələdən də dəhşətli faciələrin", "görünməmiş yanğınların" baş verəcəyini bildirirdilər. Kolaxanı kəndinin erməni qocaları Şıxəlibəyov mülkədarlarını yaxınlaşmaqda olan təhlükə barədə xəbərdar edərək daha əmin-aman yerlərə getməyi məsləhət görürdülər.

Təbii ki, Şamaxının azərbaycanlı və erməni cəmiyyətləri Bakıdakı Azərbaycan və erməni milli şuraları ilə sıx əlaqə saxlayırdılar və həmin vaxt Bakıdakı mövcud vəziyyəti - müxtəlif siyasi qüvvələr arasındakı ziddiyyətlərin gündən-günə gücləndiyini yaxşı bilirdilər. Şamaxı qəzasında siyasi zəmində hər hansı qarşıdurma olmasa da, 1918-ci ilin əvvəllərindən Bakıda və Şamaxıda baş verən hadisələrin xronologiyası hər iki şəhərin və qəzanın azərbaycanlı əhalisinə və Azərbaycan milli qüvvələrinə dair vahid plan və ssenarinin bolşevik-daşnak qüvvələri tərəfindən məhz Bakıda hazırlandığı və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirildiyini söyləməyə əsas verir. Aydındır ki, erməni-bolşevik cütlüyünün fəaliyyətini diqqətlə izləyən Azərbaycan xadimləri imkan dairəsində Şamaxı nümayəndələrini də gözlənilən təhlükələr barədə xəbərdar edirdilər. Bu xəbərdarlıqların isə artıq arası kəsilmirdi.

1918-ci il mart ayının ikinci yarısında bir neçə mənəbdən Bakıdan Şamaxıya üç minədək erməni qoşununun 60 furqon top və pulemyotlarla dolu silah-sursatla hərəkət etdiyi barədə məlumatlar gəlir. Şamaxıdakı azərbaycanlı nümayəndələr bu məlumatları erməni nümayəndələrlə bölüşür, ermənilər bu məsələ ilə bağlı Bakıda Erməni Milli Şurasına verdikləri sorğuya müsbət cavab alırlar. Məlum olur ki, qoşun Bakı Soveti tərəfindən göndərilir. Belə olan halda azərbaycanlı və ermənilərdən ibarət bir heyət təşkil edilərək onu gələn qoşunun qabağına göndərmək, nə məqsəd güddüyünü müəyyənləşdirmək və şəhərdən yan keçərək bütün silahın Şamaxı qarnizonuna təhvil verilməsi təklifi qərara alınır. Şamaxı qəza komissarı Azad bəy Qocamanbəyov və erməni yepiskopu Baqrat, eləcə də nüfuzlu azərbaycanlı və erməni nümayəndələrdən ibarət heyət dəstənin dayandığı Mərzə (molokan) kəndinə yollanır. Səhər saat 5-də Azad bəyin göndərdiyi çapar məlumat gözləyən azərbaycanlı nümayəndələrə 600 at, 8 top və 12 pulemyotla gələn hərbi dəstənin tam döyüş hazırlığında olduğunu, yol boyu rast gəldiyi müsəlmanları - 8 kişi, bir qadın və iki uşağı öldürdüyünü, Şamaxını təhlükə gözlədiyini və təcili tədbirlərin görülməsinin vacibliyi barədə xəbər gətirir. Şəhərin azərbaycanlı rəhbərləri Ağsuda qaçaq dəstələrini tərksilah edən milis rəisi Tərhan bəy Əliyərbəyovu dərhal geri çağırır, ətraf kəndlərin silahlı kəndliləri Şamaxıya axışmağa başlayır. Ertəsi gün nümayəndə heyəti Şamaxıya qayıdır və məlum olur ki, qoşun silahları təhvil verməkdən imtina edib, uzun və ağır danışıqlardan sonra yalnız şəhərə girməyərək birbaşa Mədrəsə kəndinə getməklə razılışıb. Erməni yepiskopu Baqratın dəstənin evlərinə qayıdan 300 molokan və 900 nəfər ermənidən ibarət olduğunu və qəzada əmin-amanlığı bərpa etmək məqsədi güddüyü barədə sakitləşdirici şərtlərinə baxmayaraq, erməni komandirlərin nümayəndə heyətini çox aqressiv qarşıladığını, Azərbaycan nümayəndələrini girov götürmək istədiyini və Baqratın çətinliklə onları bu addımdan çəkindirdiyi barədə məlumatlar, nəhayət, "Bu torpağın sahibi siz yox, bizim və sizə hakimiyyətə necə tabe olmağı göstərərək", "On gündən sonra Bakıdan gələn iki zirehli maşın Kürdəmiri dağıdaraq müsəlmanları hər tərəfdən mühasirəyə alacaq", "Biz Şamaxını bütünlüklə təslim etmək və müsəlman əhalini qırmaq üçün gəlmişik" kimi açıq səsləndirilən bəyanatlar təhlükənin çox ciddi olduğunu göstərirdi. Yaranmış vəziyyəti müzakirə edən azərbaycanlılar hərbi dəstənin Şamaxıya girməmək haqqında vədinin inandırıcı olmadığını və qüvvələr nisbətini götür-qoy edərək ilk növbədə Tiflisə, Zaqafqaziya Komissarlığına müsəlman əhalinin müdafiəsi üçün kömək göndərilməsi barədə müraciət etməyi qərara alırlar. Lakin hadisələrin sürətli inkişafı Tiflisdən kömək barədə ümidlərin doğrulmasına vaxt qoymur.

Şamaxı qarnizonunun erməni və rus əsgərləri silah anbarını yararaq onları daşımağa başlayırlar. Bundan xəbər tutan müsəlmanlar - silahlı şəhər və kənd sakinləri əsgərlərə mane olmağa çalışırlar və atışma başlayır.

Hər iki tərəfdən yaralananlar olur. Hadisə yerinə gələn A.Qocamanbəyov və T.Əliyərbəyov çətinliklə məsələni yoluna qoyurlar, lakin elə bu vaxt erməni birləşmələrinin Qozlu-çay (Hillilli) molokan kəndi tərəfdən Şamaxı istiqamətində hərəkət etdiyi barədə məlumat alınır. Çuxur-Yurdun molokan qocaları da Şamaxıya ən yaxın Əngəxaran kəndinin sakinlərini yaxınlaşmaqda olan hücum barədə xəbərdar edərək onlara kənddən çıxmağı məsləhət görürlər. Tərhan bəyin rəhbərliyi altında keşikçi və milis, eyni zamanda şəhər və kənd sakinlərindən təşkil olunan könüllü dəstələr Şamaxıya gələn yollarda səngərlərə girirlər. Dəstələrə yalnız erməni birləşmələrinin Şamaxıya girəcəyi halda atəş açmaq tapşırılır. Şamaxı dini rəhbərləri - Müfti Mustafa Əfəndi, Hacı Şıx-Həbib və Axund Cəfərqulu öz çalmalarına and verərək

kəndliləri hər hansı təxribata uymamağa, dəstə Şamaxıdan yan keçərsə, atəş açmamağa çağırırlar. Ertəsi gün, martın 27-də səhər saat 5-də erməni birləşmələrinin Əngəxarandan sakitcə keçdiyi və Meysarı yolu ilə Mədrəsəyə getdiyi barədə xəbər gəlir. Lakin bir saatdan sonra ermənilərin Şamaxıya hücumu keçəcəkləri haqqında xəbər yenidən şəhərdə həyəcan yaradır. Mədrəsə tərəfdən Şamaxıya atılan bir neçə top atəşi şübhə yeri qoymadığından səngərlərdə oturan müsəlmanlar da cavab atəşi açirlar. Dörd saat davam edən atışma zamanı hər iki tərəfdən itkilər verilə də, müsəlmanların öz mövqelərini tərək etməməsi nəticəsində ermənilər həmin gün şəhəri tuta bilmirlər və Mədrəsə kəndinə çəkirlər. Lakin qarşıdurma bununla bitmir. Səngərlərdən çıxaraq şəhərə qayıdan müsəlman sakinlər gözələnilmədən erməni hissəsindəki evlərin damlarından və həyətlərindən açılan atəşə məruz qalırlar. Cavab atəşi veriləndə yenidən, artıq şəhərin müsəlman və erməni əhalisi arasında silahlı qarşıdurma başlayır. Atışma şəhərin Yuxarı hissəsində baş verdiyindən azərbaycanlılar tərəfdən rəhbərlik işə qarışana və sakitlik yaradana qədər bir neçə ev yandırılır. Bu münaqişə, xüsusilə hər iki tərəfdən dinc əhalinin həlak olması - ölənlərin arasında erməni lüteran keşişi Qəhrəmanyans da var idi, - eləcə də müsəlmanların böyük hörmət bəslədiyi rus həkim Sazonovun evinin yandırılması bütün şəhər camaatında ağır təəssürat yaradır.

Beləliklə, bir çox obyektiv səbəblər üzündən Şamaxının azərbaycanlı rəhbərlərinin nə erməni birləşmələrini tərksilah edib zərərsizləşdirmək, nə də Mədrəsə kəndində yerləşməsinin qarşısını almaq cəhdləri baş tutur. Bununla belə, həmin günlər şəhərdə bir neçə yüz silahlı kəndlilin, döyüşə hazır milis dəstələrinin olması, müsəlman sakinlərin şəhəri əldə silah qorumaq qətiyyəti, digər tərəfdən, açıq münaqişə nəticəsində şəhərin erməni əhalisinin əsas qisas hədəfinə çevriləcəyi ehtimalı erməniləri ən ciddi surətdə düşünməyə vadar edir. Yəqin ki, məhz bu səbəblərdən erməni-bolşevik qoşunlarının həmin gün Şamaxı şəhərinə hücumu baş vermir. Əksinə, elə həmin axşam arxiyepiskop Baqrat şəhər başçısı Teymur bəy Xudaverdiyevə məktub yazaraq baş vermiş kədərli hadisələrdən təəssüfləndiyini bildirir və barışıq yaratmaq təkliflərini irəli sürür. Uzun müzakirələrdən sonra Şamaxının azərbaycanlı, erməni və rus əhalisinin nümayəndələri əvvəlki dostluq əlaqələrini bərpa etmək qərarı verərək sülh aktı imzalayırlar. Eyni zamanda, iki azərbaycanlı və bir nəfər ermənidən ibarət heyət hərbi birləşmələrlə münasibətləri tənzimləmək məqsədilə Mədrəsəyə göndərilir.

Martın 28-də şəhərdə sülh bağlanması münasibətilə musiqi və nitqlərlə müşayiət olunan təntənəli gəzinti təşkil olunur. Baqrat öz nitqində "Əgər ermənilər tərəfdən müsəlmanlar əleyhinə hər hansı bir çıxış olarsa, mən başımla cavab verəcəyəm", - deyər bəyan edir. Müsəlman əhali sakitləşir, silahlı kəndlilər şəhəri tərək etməyə başlayır. Martın 29-da şəhərin bütün sakinləri iki gün əvvəl öldürülmüş erməni keşiş Qəhrəmanyansın dəfn mərasiminə yığılır. Yenə nitqlər səslənir, ermənilər bir daha müsəlmanları belə münaqişələrin baş verməyəcəyinə arxayın edirlər. Lakin elə həmin günlər erməni birləşmələri ilə danışıqlar aparmalı olan heyətdən narahatlıq doğuran məlumatlar gəlir. Azərbaycanlı xadimlər Baqratdan bu məsələni aydınlaşdırmağı tələb etdikdə Baqrat öz təəccüb və narazılığını ifadə etməklə şəxsən Mədrəsəyə gedəcəyini və erməni hərbiçilərini bağlanmış sülhü qəbul etməyə inandıracağını və azərbaycanlılara xəbər verəcəyini bildirir. Həmin gün axşam erməni yepiskopu Baqrat Mədrəsəyə yollanır, lakin ondan daha heç bir xəbər çıxmır.

Ertəsi gün səhər tezdən yatmış şəhər toplardan atılan atəş səslərinə oyanır. Məlum olur ki, Şamaxı iki - erməni kəndi Mədrəsə və molokan kəndi Çobanı tərəfdən mühasirəyə alınıb. Şamaxının özündə şəhərin Aşağı - müsəlman hissəsi Yuxarı - erməni hissəsinin şiddətli atəşinə məruz qalır. Ermənilər Mədrəsə tərəfdən hücumu keçirlər. Azərbaycanlı sakinlər kəndlərinə qayıtmağa macal tapmamış əzsaylı kəndlilərlə birlikdə silaha sarılırlar. Qəza komissarı, keçmiş çar polkovniki Azad bəy Qocamanbəyovun rəhbərliyi altında döyüşən dəstələr Şamaxının girəcəyində erməni dəstələrinin hücumunun qarşısını almağa və dinc əhalinin şəhərdən çıxmasına imkan yaratmağa çalışır. Bu hadisələrdən az əvvəl yerli cavanları hərbi işə hazırlamaq məqsədilə dəvət edilmiş iki türk zabıt də şamaxılıların kiçik dəstələri ilə birlikdə Mədrəsə erməniləri ilə döyüşə girir və bir neçə saat onların qarşısını kəsir. Tərlan bəy Əliyərbəyovun milis dəstələri müsəlman əhalinin müdafiəsini təşkil edir. Müsəlmanlar günorta saat 12-dək müqavimət göstərilər. Lakin Çobanı kəndinin molokanlarının top atəşləri ilə arxadan hücumu keçməsi müsəlmanlar arasında böyük çaşqınlıq yaradır. Bundan istifadə edən şəhər erməniləri Yuxarı hissədən Aşağı hissəyə enir və şəhəri hücumla alırlar. Yanğınlar, talanlar və qarətlər başlayır, qaçmağa, xilas olmağa cəhd edən hər müsəlman yerindəcə güllələnir.

Şamaxının iki tərəfdən - erməni və molokan kəndlərindən top və pulemyotlardan atəşə tutulması axşama kimi davam edir, nəticədə şəhərin ən abad hissəsi - zəngin müsəlmanlara məxsus Piran-Şirvan yaşayış məhəlləsi yanğımla tamamilə məhv edilir. Şəhərin küçələri insan cəsədləri ilə örtülür. Gecə müsəlman xadimləri şəhər başçısı Teymur bəyin evində məsləhətə yığılır, dinc əhalinin qırılmasının qarşısını almaq məqsədilə hər hansı şərt qoymadan təslim olmaq və ermənilərə nümayəndə göndərmək qərara alınır. Axund Cəfərqulu və həkim Sazonovdan ibarət nümayəndələr qarşısında ermənilər əvvəl

səhər saat 9-a, sonra saat 2-yə qədər müsəlmanların tərk silah olunması şərtini irəli sürürlər. Ertəsi gün şəhərin azərbaycanlı əhalisi əldə olan bütün silahlarını təhvil verir, lakin qırğınlar, yanğınlar və qarətlər nəinki kəsilmir, daha da qəddar, şiddətli hal alır. Erməni və molokan əsgərlər müsəlmanların evlərinə soxulur, qorxu içində olan insanlardan silah gücünə bütün qiymətli əşyalarını, zinət şeylərini, pullarını alır, sonra ailəni bütünlüklə, yaxud bir neçə üzvünü qətlə yetirirlər. Qarət olunmuş əmlak araba və furqonlarda erməni və molokan kəndlərinə daşınır. Qəzanın tanınmış azərbaycanlı xadimlərinin axtarışı, həbsi və qətləri başlayanda onlar gizlənməyə və ya müxtəlif yollarla şəhərdən çıxmağa məcbur olurlar. Talanların üçüncü günü molokanlar bir qədər sakitləşərək şəhərdə qayda yaratmağa çalışsalar da, zorakılıq dörd gün, Gəncədən Şamaxı müsəlmanlarının köməyinə gələn azərbaycanlı qoşunları şəhərə daxil olana qədər davam edir.

Gəncə qoşunlarına Azərbaycanın və Rusiyanın tanınmış ictimai-siyasi xadimi, hüquqşünas, I Dövlət Dumasının deputatı İsmayıl xan Ziyadxanov şəxsən başçılıq edirdi. Bir neçə yüz silahlı atlıdan ibarət olan dəstə yandırılmış və dağıdılmış Şamaxıya girəndə erməni və molokanlar artıq şəhəri tələsik tərk etmişdilər. Şəhər əhalisi ölümlərini dəfn etməyə başlayır. Şamaxıya qayıdan azərbaycanlı xadimlərlə vəziyyəti müzakirə edən İsmayıl xan öz dəstəsi ilə erməni-rus qoşunlarının qarargahı olan Mədrəsəyə hücum edir, döyüş başlayır və ermənilər Qozlu-çay molokan kəndinə çəkilirlər. Gəncə qoşunları Mədrəsəni dağıtsalar da, yandırmırlar. İsmayıl xan molokanların nümayəndələrini çağırtdıraraq erməniləri təhvil verməyi və ya onları kənddən çıxarmağı təklif edir. Fikirləşməyə vaxt istəyən molokanlar iki gündən sonra erməniləri verməkdən imtina edirlər və yolun açılması tələbini irəli sürürlər. Bu tələblə razılaşmayan İsmayıl xan Qozlu-çaya hücum edir və erməni-molokan hissələri ilə vuruşa başlayır. Lakin az sonra qüvvələr nisbətinin bir neçə dəfə erməni-molokan dəstələrinin xeyrinə olduğu aydınlaşır. Eyni zamanda, Bakıdan böyük silah-sursatla təchiz edilmiş yeni erməni hərbi birləşmələrinin gəldiyini öyrənən İsmayıl xan Şamaxıya qayıdır. Burada bütün sakinləri toplayaraq Şamaxıya hücum başlanacağını və heç kəsə rəhm olunmayacağını bildirir və təcili surətdə şəhəri tərk etməyi məsləhət görür. İsmayıl xan həmin gecə öz qoşunları ilə Şamaxıdan çıxır. Böyük təlaş və qorxu içində olan şəhər əhalisinin böyük hissəsi yığılmağa belə macal tapmayaraq onunla birlikdə şəhəri tərk edir. Şamaxıda yalnız əhalinin getməyə yeri olmayan kasıb hissəsi və ailələrini şəhərdən çıxararaq ev və əmlakını qorumağa qərar verən çoxlu sayda kişilər qalırlar. Azərbaycanlı xadimlərin bir hissəsi də şəhərdən çıxır və beləliklə, öz həyatlarını xilas etmiş olurlar. Lakin sonrakı üç gün ərzində heç bir hücum baş vermir. Yaranmış sakitlikdən aldanan şəhər sakinlərinin, demək olar ki, yarısı - 3 min nəfərə qədər əhali ətraf kəndlərdən və Kürdəmirdən Şamaxıya qayıdır və öz evlərində daha iki, sonradan məlum olduğu kimi, son günlərini yaşayır. Aprelin 10-da günorta saat 3-də Bakı qırğınlarında aqulasız vəhşilikləri ilə məşhur olan Stepan Lalayev və Tatevos Əmirovun başçılıq etdiyi erməni və molokanlardan ibarət qoşunlar qəfildən Şamaxını mühasirəyə alır və az sonra dağıdıcı qasırğa kimi şəhərin üstündən keçirlər. İstisnasız olaraq müsəlmanlara məxsus bütün evlər, ticarət və mülki obyektlər yandırılır və dağıdılır. Yanğına bürünmüş şəhər bir neçə saatdan sonra xarabazarlığa çevrilir. Şamaxıda qalmış müsəlman əhali - qadın, uşaq və qocalar rəhm edilmədən, ucdantutma güllələnir, doğranır və yandırılır. Erməni əsgərlər Bakıda olduğu kimi, əllərində siyahılar şəhərin tanınmış, fəal və zəngin müsəlmanlarının evlərinə hücum edərək onları xüsusi nəşə ilə qarət edib sonra yandırır, şəhərdən çıxmamış ev sahiblərini isə əvvəlcə təhqir, işgəncə və zorakılığa məruz qoyaraq xüsusi qəddarlıqla öldürürlər. Bu yolla şəhər başçısı Teymur bəy Xudaverdiyev, Şamaxının fəxri vətəndaşı, tanınmış dövlət və ictimai xadim, I Dövlət Dumasının deputatı Məmməd Tağı Əliyev, Şamaxının bütün məşhur kübar ailələrinin - Veysov, Şıxəlibəyov, Ağalarov, Cəbrayılbəyov, Məlikbəyov, Əzimbəyov, Əyyubbəyov, Hüseynbəyov, Fəttahbəyov, Fətəlibəyov, Sadıqbəyov və b. zəngin tacirlər zümrəsinin nümayəndələri bir çox hallarda ailə üzvləri ilə birlikdə qətlə yetirilirlər. Şamaxının ən nüfuzlu din xadimlərindən Axund Cəfərqulunun qətlə xüsusi qəddarlığı ilə fərqlənir. Axundu olduğu Yuxarıqala məscidinin yerləşdiyi məhəllə sakinlərinin xətrinə şəhəri tərk etməyən bu din xadimi özünün sülhsevər fəaliyyəti və barışdırıcı nitqləri ilə məşhur idi və bir neçə dəfə baş verə biləcək milli münaqişələrin qarşısını almışdı. Yalnız öz dindarları deyil, ermənilər arasında da olan hörmətinə ümid edən axund evində, həyətinə və məsciddə bir neçə yüz qadın və uşağa sığınacaq verərək bu yolla onları ölümdən xilas edəcəyini düşünürdü. Ermənilər axundun evinə və məscidə hücum edərək onları içəridə olan insanlarla birlikdə yandırır. Axundun özünü isə ağır işgəncələrlə öldürürlər - dilini, qulaqlarını, burnunu kəsir, gözlərini çıxarır və saqqalqarısq dərisini soyurlar.

Şamaxı məscidləri erməni talançılarının məqsədli hədəfi olur. Müsəlmanların təhlükə zamanı məscidlərə - Allahın evinə sığınmaq adətini yaxşı bilən şamaxılı S.Lalayevin əmri ilə erməni əsgərlər şəhərin bütün məscidlərini mühasirəyə alır, bir çox hallarda özləri şəhər sakinlərini - qadın, uşaq və qocaları məscidlərə yığır, sonra od vururlar. Məscidlərdən çıxmağa və xilas olmağa çalışanlar güllələnirlər. S.Lalayev özü bu aksiyalarda şəxsən iştirak edir. Nəticədə Şamaxının bütün 12 məhəllə

məscidləri və 800 illik tarixi olan Cümə məscidi yanğın və dağıntılara məruz qalır. Bu məscidlərdə 2000-ə qədər Şamaxı sakini diri-diri yandırılır.

Ümumilikdə isə Şamaxıda iki dəfə törədilmiş azərbaycanlı qırğınları zamanı şəhərin 21127 nəfər müsəlman əhalisindən 8-10 min arasında insan qətlə yetirilmişdir. Qalan əhali qaçqın halında Azərbaycanın müxtəlif şəhər və qəzalarına dağılmışdı. Yaşayış məhəllələri və məscidlərlə yanaşı şəhərdə bütün ictimai binalar, bazarlar, yüzlərlə dükən, anbar, dəyirman, əyirici və boya fabrikləri, tütün, kibrit zavodları və digər mülki obyektlər yandırılmış və tamamilə məhv edilmişdi. Şamaxı şəhərinin müsəlman əhalisinə vurulan maddi zərərin həcmi, orta hesabla, bir milyard rubldan artıq təşkil etmişdi.

Bakıda olduğu kimi, Şamaxı qırğınlarında da şəhərin və qəzanın 21 erməni kəndindən hamısının əhalisi yaxından iştirak etmişdi. Şamaxının erməni icmasının başçıları həmin qırğınların birbaşa təşkilatçıları və rəhbərləri olmuşlar. Şamaxı ictimaiyyəti bu təşkilatçılar arasında Şamaxı, sonradan Bakı erməni yepiskopu olmuş Baqratın xüsusi rolunu qeyd edirdi.

1918-ci il Şamaxı qırğınları yalnız şəhəri deyil, qəzanın kəndlərini də əhatə etmiş və 1918-ci ilin iyul ayının ortalarında, bu ərazilər türk-Azərbaycan qoşunları tərəfindən azad olunana qədər davam etmişdir. Həmin dövr ərzində ümumilikdə Şamaxı qəzasının 106 kəndi yandırılmış və dağıdılmış, 110 kəndin sakinləri isə erməni-molokan quldur dəstələrinin hücumundan zərər çəkmişdi. Həlak olmuş kənd sakinlərinin - yalnız hücumlar zamanı və əsirlikdə öldürülənlərin ümumi sayı 4359 nəfəri qadın və uşaq olmaqla 10341 nəfər təşkil etmişdi. Bir neçə ay ərzində dağlarda, meşələrdə, düzənliklərdə dolaşan, həmçinin digər qəzaların şəhər və kəndlərinə dağılımış qaçqınlar arasında soyuqdan, aclıqdan və xəstəliklərdən ölənlərin sayı isə minlərlə ölçülürdü. Şamaxı qəzasının müsəlman kəndlərinin sakinlərinə vurulan maddi ziyanın ümumi həcmi yalnız təsbit edilən zərərlər üzrə 607.167.420 rubl təşkil etmişdi.

Şamaxı qəzasındakı azərbaycanlı qırğınlarını görünməmiş miqyası və nəticələrinə görə milli fəlakət adlandırmaq olar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hökumət idarələri qəzalarda fəaliyyətə başlayanda büsbütün dağıdılmış Şamaxı şəhərində bir sağlam bina belə tapılmamış, ağır maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq, hökumət şəhərin bərpa, qaçqınların öz evlərinə, xüsusilə kəndlərinə qayıtması sahəsində xeyli iş görmüşdü. Bununla belə, şəhərin əvvəlki mövqeyini, xüsusilə dərin tarixi ənənələri olan Şamaxı cəmiyyətinin əvvəlki statusunu bərpa etmək artıq mümkün olmamışdı. 1921-ci ildə Şamaxı şəhərinin əhalisinin 1700 nəfərdən ibarət olması buna sübutdur.

Şamaxı faciələrini Azərbaycanın digər bölgələrindəki qırğınlardan fərqləndirən daha bir cəhət qəzanın molokan-rus əhalisinin bu hadisələrdə ermənilər tərəfində fəal iştirakıdır. Ayrıca mövzu olan bu məsələ Azərbaycan hökumətinin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Şamaxıya dair araşdırmalarında xüsusi diqqət mərkəzində olsa da, ona dəqiq cavab tapılmamışdır. Şamaxı qırğınlarına dair komissiyanın sənədləri ümumilikdə 22 cild istintaq materialı və 63 fotosəkil təşkil etmişdir. Bu sənədlər 1918-ci il Şamaxı faciəsinin tam mənzərəsini yaratmaqla onun miqyasını, nəticə və səbəblərini araşdırmağa imkan verir.

Solmaz RÜSTƏMOVA-TOHİDİ,

**AMEA-nın akademik
Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutunun
baş elmi işçisi, tarix elmləri
doktoru, professor**